

Питання шевченкознавства

Сергій Білокін

УДК 82-94 (477) "Т.Г.Шевченко"

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Й ГЕТЬМАНЩИНА

У статті розглядається світогляд і творча діяльність Т.Шевченка з історичного погляду. В умовах незалежної України такий підхід і сам розгляд державницького контексту має цілком піонерський характер.

Ключові слова: Т. Шевченко, ментальність, державницький контекст.

Serhiy Bilokin. Taras Shevchenko and the Hetmanate

The paper explores the worldview and the literary works by Taras Shevchenko from the historical point of view. In the independent Ukraine, such an approach which necessarily involves the analysis of political context is of pioneering nature.

Key words: Taras Shevchenko, mentality, political context.

Шевченко перебував в Україні зовсім мало, тож його зв'язки з Батьківщиною становлять спеціальну наукову проблему. Навколо його стосунків з Україною обертається все його життя, його ментальність і вся творчість (див.: [2; 14]). В історичному аспекті ці взаємини можна і треба розглядати передусім у державницькому контексті (див.: [38; 15; 16; 46]), а стрижень цих стосунків власне і зводиться до проблеми "Тарас Шевченко й Гетьманщина" (див.: [10; 9; 11; 29, 46-58; 47, 77-78]). Радянське шевченкознавство розбудовувало її в обмеженому і вкороченому аспекті "Подорожі Т. Г. Шевченка на Україну" [53, 115-118].

В українській культурі Шевченкова епоха припадає на часи, коли Російська імперія перебувала в апогеї свого розвитку й тільки-но починала розкладатися. Територіально вона зайняла весь схід північної Євразії від Польщі й далі за Чукотку. На Заході після падіння Наполеона Віденський конгрес (1814 – 1815) із більшої частини Варшавського герцогства створив Королівство (Царство) Польське, передане російському імператорові. На Сході, далі за Далекий Схід, на Американському континенті Росії належала й Аляска, яку було продано урядові США щойно 1867 р. Разом із таким неймовірним розмахом військово-бюрократичне управління набутими країнами було дуже складною справою, а корупція, що допомагала вирішувати проблеми середніх щаблів населення, піднімалася щоразу вище й вище – до самого верху їхнього людського складу. Саме за таких умов в Україні сформувався національний опір, вищим виявом якого в XIX ст. була творчість Т. Шевченка.

У різні роки поет жив у різних краях імперії. Незважаючи на відмінності тамтешніх ситуацій і контекстів, можна й надалі говорити про російсько-українські стосунки чи взаємини, але час внести сюди й нові мотиви – власне, поговорити про ці особливості. Анексовані території перебували на різних цивілізаційних рівнях – від політичних утворень до державних об'єднань, до того ж інколи являли собою спадкоємців потужних імперій. Зрештою, і сама Московія (із часів Петра I – Росія) утворилась у процесі розпаду Золотої Орди

[12, 79-87; 5]. Я. Дашкевич писав: “Відомо, що Московське князівство як улус Золотої Орди засноване ханом Менгу-Тимуром тільки в 1277 році” [12, 80].

Поширення Московії на північ і схід не могло початись інакше, як із Біармії. Так підказує сама географічна мапа. Біармія займала басейн Північної Двини й відповідала давньоруському топоніму “Велика Перм”. Людність її мала фінське походження і звалася “Чудь Заволоцька”. Уперше вона згадується в оповіданні про мандрівку Оттара з Холугаланда (між 870 та 890 рр.). Московити витіснили її до Скандинавії після вторгнення Батия 1236 р. На початку ХХ ст. поему “Біармія” написав на еміграції великий мислитель народу комі, вихованець Університету Св. Володимира (однокурсник Данила Щербаківського), учитель українського футуриста Михайля Семенка Калістрат Жаков [3; 4, 112-124].

Унаслідок розпаду Золотої Орди 1438 р. утворилось доволі могутнє Казанське ханство. Його захопив московський цар Іоанн IV (Лютий), приєднавши 1552 р. його землі до своєї держави. Шевченко минав Казань на пароплаві 13 вересня 1857 р., звернув увагу на її зросійщення й навів приказку: “Казань городок Москвы уголок. <...> Возвращаясь на пароход, я увидел в правой стороне от дороги памятник, воздвигнутый над костями убитых при взятии Казани царем Иваном Лютым. Это усеченная пирамида с портиками, поставленная будто бы на том самом месте, где стоял шатер царя Лютого. Печальный памятник” [60, 99]. У коментарі до видання “Щоденних записок (Журналу)” 1927 р. віце-президент УАН С. Єфремов продовжив шевченківські мотиви: Казань “потроху вибивається на столицю татарського Казанського царства і центральний торговельний пункт на східно-європейській рівнині, хоча експансія Москви на схід довго заважає її розквіту та кінець-кінцем доводить і до упадку як самостійної держави. Остаточно здобув Казань цар Іван Лютий р. 1552-го і хоча не раз потому зривалися тут повстання татарської людности, але Москва вже цупко держить місто і край у своїх руках і старанно його колонізує” [57, 546-547].

А вже потім Московія рушила далі на схід, за Урал. Слідом за Г. Міллером та іншими російськими дореволюційними істориками сучасний татарський учений Г. Файзрахманов вважає літописного Тайбугу – фундатора Чингидіна, столиці Тюменського ханства, – сучасником Чингісхана, тож гадає, що заснувалось це сибірське ханство бл. 1220 р. [50, 122; 37, 77-78]. Прикметно, що, ілюструючи “Історію Суворова” М. Полевого, 28-річний Шевченко вже відсторонено й без симпатії поставився до героя російської історії, особливо в тих композиціях, де фігурує Пугачов.

На початку ХVІІ ст. величезну територію Якутії (нині Республіки Саха), що у п’ять разів перевищує Францію, натомість найменше заселена, легко приєднали московські козаки-землепрохідці. 1632 р. на правому березі річки Лени було засновано Якутський острог.

Україна має, звісна річ, власну державну традицію. Ставлення Шевченка до культурної спадщини Київської Русі та її пам’яток майже не вивчалось. Його щоразу затьмарювали враження від пізнішої доби – Гетьманщини [33; 25]. Порівняно з іншими, щойно переліченими, країнами, що досягли різних етапів політогенезу (див.: [52]), Україна перебувала в інакших, особливих умовах.

Вторгнення агресивної імперії Чингісхана далеко на захід призвело до розвалу Київської Русі. Після того уламки української імперії не могли зібратися до купи дуже довго, але державна традиція раз за разом утілювалась то в Галицько-Волинському князівстві, то в Гетьманщині ХVІІ – ХVІІІ ст. Щоразу Україна встигала досягти видатних культурних звершень у всіх сферах духовного й матеріального життя [44; 20]. Хоча не пощастило організувати жодного університету [35, 65-89], проте за доби Гетьманщини досягла вершинного

рівня давня Києво-Могилянська академія. Україну прикрасили муровані й дерев'яні храми. Друкарні, здебільшого монастирські, безнастанно випускали книжкову продукцію. Хлопці й дівчата створювали та співали чарівні пісні, а кобзарі – історичні думи [1]. Імперія ревним оком стежила за бурхливим розвитком України й скільки сила прагнула її пригальмувати. М. Драгоманов, котрого важко запідозрити в нелюбові до Росії, написав для шостого тому своєї “Громади”, який не вийшов друком, статтю “Пропащий час: українці під Московським царством (1654 – 1876)”. Після його смерті розвідку вперше опублікував М. Павлик (Львів, 1909).

Спільна віра дала змогу Україні на відміну від Казанського ханства абсорбуватись у форми імперського життя й навіть посприяти розбудові церковного життя Росії [51], хоча наші предки не подужали на тих позиціях закріпитись. Інша особливість – хронологічна відстань між Шевченковою добою й роками військової боротьби (Коліївщиною) була зовсім невелика, тож член Кирило-Мефодіївського братства й поет покладав великі надії саме на ту інерцію народних рухів, яка, на його думку, могла подолати українофобські заходи царату [63]. Митець присвятив цій бурхливій добі поему “Гайдамаки”; робота над нею тривала від часу навчання в Академії мистецтв (бл. 1839) і до 1860 р. – по суті, ціле його творче життя.

Енциклопедичний довідник видавництва “Генега” Ігоря Підкови, Романа Шуста й Ігоря Гирича “Історія України” (вид. 3-є), що вийшов 2008 р. під грифом Інституту історії України, у статті Р. Шуста (Львів) дав досить точне визначення Гетьманщини. Воно чи не найкраще з тих, що входили до українських енциклопедій, бо синтетичне за характером: “Гетьманщина (Гетьманська держава) – усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що існувала 1648 – 1782” [26, 251].

Від Київської Русі саме через Галицько-Волинське князівство, а тоді – Гетьманщину проходить магістральна лінія розвитку України. Офіційною назвою держави було Військо Запорізьке. Столиця перебувала то в Чигирині, Гадячі, Батурині, то у Глухові. Творцем Гетьманщини став виборний монарх Б. Хмельницький [7; 32] (1648 – 1657), а найвидатнішими гетьманами після нього були П. Дорошенко [18] (1665 – 1676) та І. Мазепа [49; 39; 36] (1687 – 1709). Територія номінально залежної від Речі Посполитої держави обмежувалась Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами, куди входили, отже, Полтавщина, Черкащина й Запоріжжя. Хвиля самостійності (1917 – 1921) спонукала учня М. Грушевського Івана Крип'якевича у праці “Студії над державою Богдана Хмельницького” [21, 67-81; 22, 109-140; 23, 55-80; 24, 111-150] простежити її головні прикмети – раду, генеральну старшину [41, 84-175; 8, 93-140], державні межі, дороги, гетьманські універсали, суд, військо, скласти каталог полковників. Демократичне військово-адміністративне управління визначалося виборністю самого гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини, єдиною податковою, судовою, фінансовою та військовою системою. Найповніший каталог управлінчої еліти Гетьманщини уклав у Гарварді Джордж Гаєцький (див.: [66]).

Як зазначав Р. Шуст, після Переяславської ради й підписання Березневих статей 1654 р. між Україною та Росією московський уряд розпочав систематичне обмеження прав і привілеїв Гетьманщини, звів її до автономії, а зносини з іноземними державами було заборонено ще 1669 р. З утворенням Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1782 р. полково-сотенний устрій було скасовано, але інерційні явища тривали досить довго, поки не вихлюпнулись назовні у форми самостійності 1917 – 1921 рр.

Видатний історик мистецтв і культуролог доби “Розстріляного відродження” Федір Ернст виокремив правління Мазепи в самостійний, до того ж вищий період: “Д о б а М а з е п и. Ледве встиг народ заспокоїтися після епохи руїни, як починається нова доба в його культурному житті, один з найбільш цікавих розділів в його історії – це кінець XVII і початок XVIII віку, які хронологічно зливаються з гетьманством Мазепи. Це окрема доба, яка характеризується надзвичайним піднесенням по всіх галузях тодішнього мистецтва, висуває на перший план новий тип меценатів – козацьку старшину, виробляє і в архітектурі, і в різьбі, і в малярстві, гравюрі, орнаментиці, прикладному мистецтві – свою особливу, своєрідну фізіономію” [19, 17]. Характерно, що Ернст розвиває тут шевченківську концепцію образу України:

Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,

Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє <...>.

(“Сон (“Гори мої високіі...”)”

Кінець червня – грудень 1847. Орська фортеця) [59, 41].

Провідник по історичній столиці України, що вийшов 1930 р. за редакцією того самого Ернста, називає вершинні явища стилю: “Найкращі його зразки це величезні муровані церкви, споруджені в Києві коштами Мазепи. Це “Великий Микола”, пізніше військовий собор на Печерському і подібна до нього головна церква Братського монастиря на Подолі. Їх збудовано у 1690-х рр. російським майстром Осипом Старцевим за вказівками гетьмана” [27, 74]. Саме ці пам’ятки у 1930-х рр. більшовики знищили.

Як уважав Ярослав Дзира, ставлення Шевченка до історії України, передусім до Гетьманщини, а також його історична ерудиція – то одна із центральних проблем шевченкознавства [13, 61]. Із дещо іншого боку підходив до цієї самої теми патрон еміграційних істориків Олександр Оглоблин. Дослідникові йшлося про нащадків української старшини, тому він указав на суто людський аспект цієї теми: “Яскравий приклад цього неповного знання й недостатнього розуміння Шевченка в його зовнішньому світі – це проблема українських зв’язків Шевченка. Можливо, формула “українські зв’язки Шевченка” звучить трохи дивно й несподівано. Але насправді це не так. Воно сталося не з причини Шевченка, а з вини – хоч, може, й невільної – шевченкознавства. <...> Дві обставини спричинилися до цього. *Перша, українська*: панування – тривале, надто тривале, почасти впливове й досі – і там, на Україні, і тут – народницької ідеології в історіографії і літературознавстві. *Друга, московсько-советська*: симбіоз традиційного московського націоналізму з модерним комуністичним інтернаціоналізмом і тотальне панування советської влади над українською наукою. Був час – і дуже довгий час, коли в українському шевченкознавстві вважалося за майже непристойне згадувати про дружні стосунки Шевченка з представниками українського панства – лівобережно-українськими діячами 1840–1850-их років. Коли шевченкових друзів і знайомих з його середовища малювалося чорними фарбами, всіяко паплюжилось, таврувалося, як далеких і чужих, коли не ворожих до Шевченка, колишнього кріпака, панів-кріпосників, як зрадників і українства, і особисто Шевченка, або просто замовчувалося, чи ігнорувалося його зв’язки з ними” [40, 39].

Твори Кобзаря, у яких ідеться про старшинсько-гетьманську державність, почали виходити ще за його життя, але всі – за кордоном.

Перелічимо першодруки головних Шевченкових творів, присвячених Гетьманщині:

– Розрита могила, 1843 (“Світе тихий, краю милий...”) // Новые стихотворения Пушкина и Шавченки. – Лейпциг: Вольфганг Гергард, 1859. – С. 19-21.

– Стоїть в селі Суботіві: [уривок з “Великого Льоху”] // Dzennik Literacki. – 1861. – №62. – 6. VIII. – Str. 495-496.

– Чигирин, 1844 // Вечерниці. – Львів, 1863. – Ч. 11. – 14 березня. – С. 81-82.

– Великий Льох, 21 жовтня 1845, Мар’їнське // Шевченко Т. Поезії / Накладом К. Сушкевича. Т. II. – У Львові, 1867.

– Якби-то ти, Богдане п’яний, 18 серпня 1859, Переяслав // Шевченко Т. Кобзарь. Типом четвертим. Коштом Д. Е. Кожанчикова. – СПб., 1867.

Найповніший і дуже точний покажчик Володимира Дорошенка [17] фіксує, що в повоєнних совєцьких виданнях і за життя Сталіна, і згодом, після його смерті й до ХХ з’їзду, тобто все-таки у сталінський і пост-сталінський періоди, саме ці твори вилучали [54].

Т. Шевченко народився вже на самому схилку Гетьманщини. Волею його пана Павла Енгельгардта (1798 – 1849) роки становлення минули в нього на Півночі, далеко від України: з осені 1829-го до лютого 1831 р. він перебував у Вільно, відтоді до другої половини травня 1843 р. – у Петербурзі (там 22 квітня 1838 р. Енгельгардт підписав йому відпускну). Чужина, природно, посилила любов обдарованого й національно свідомого юнака до рідного краю, яка виявлялася передусім у мріях про старовину та її пам’ятки. Його стихійно тягло до гетьмана нереєстрового козацтва, одного з керівників повстання 1638 р. Якова Остряниці, до одного з керівників повстання 1594 р., четвертованого у Варшаві Северина Наливайка та полковника кальницького, героя національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. Івана Богуна (“Гайдамаки”, рядки 1140-1144), але, звісна річ, не до імперських намісників – генерал-губернаторів Левашова чи Гур’єва.

Пізнання України бурхливо відбувалось у Шевченка в Петербурзі під час студій відповідної лектури. 6 листопада 1838 р. датується “Тарасова ніч”; у жодному з історичних джерел, окрім “Історії русів” [30, 155-174], немає самого цього виразу, а Тараса Федоровича ніде більше не називають Трясилом. Із цього випливає, що поет уже тоді читав “Історію русів”, яка на той час ходила лише в рукопису [58, 608]. Шевченко писав у “Гайдамаках” про свої візії:

А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани – всі в золоті,
У мою хатину

Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали <...> [58, 131].

За мотивами історії Гетьманщини юнак виконав композицію “Смерть Богдана Хмельницького” (1836 – 1837), що належить до циклу “Смерть Лукреції”, “Смерть Олега, князя древлянського”, “Смерть Вірґінії”, “Смерть Сократа” (1835 – 1837). 1840 р. він намалював відому акварель – “Марія в ліжку” – ілюстрацію до пушкінської поеми “Полтава”. На цій ранній картині бачимо, що тоді Шевченко ще не дуже уявляв, як насправді міг виглядати всередині будинок генерального судді, тим більше не встиг усвідомити ідейного спрямування поеми. Так само в Петербурзі він познайомився із творами Г. Квітки-Основ’яненка – “Салдацький патрет”, “Головатий”, “Сердешна Оксана” і в жовтні 1841 р. намалював дві ілюстрації до його “Знахаря”. Сам Квітка довідався про Шевченка як талановитого молодого поета з листа Є. Гребінки навіть раніше – послання датоване 18 листопада 1838 р. На його перші, ще дитячі враження в Петербурзі нашаровувалось життя нехай і далеке від рідного краю, але в середовищі органічно сформованих земляків із їхніми піснями,

звичаями, їхньою недеформованою психологією. Межі кріпаками, що мешкали при своїх панах у Петербурзі, квітла відповідна ідеологія:

<...> Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,

Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохаються невінчані,
Без попа ховають <...>

(“Тарасова ніч”. СПб.,
6 листопада 1838) [58, 85].

Славний період “Трьох літ” (1843 – 1845) був періодом перебування Шевченка на батьківщині й уже ніяк не часом таких мандрівок, що виглядали би для нього лише зовнішньою прикметою. Його маршрути прокладалися зовсім не випадково: він приїздив до родичів (до Кирилівки, Моринців), щоразу затримувався в Києві й відвідував національні святині – Межигірський Спас, гетьманські столиці Чигирин, Суботів, які замальовував. Схоже, що митця вабили до себе саме історичні місцевості Гетьманщини, інтенсивність їх відвідувань така велика, ніби він прагнув більше встигнути. Доброзичливий і контактний, Шевченко встиг заприятелювати чи не з усіма найвидатнішими діячами української культури. Разом із Є. Гребінкою у другій половині травня 1843 р. поет виїхав в Україну, у червні познайомився в Києві з М. Максимовичем, В. Білозерським та П. Кулішем. Документував архітектурні пам’ятки – побував у Межигірському монастирі, де зробив його начерк олівцем, у жовтні змалював Видубецький монастир. У червні він приїхав на Полтавщину до маєтку Гребінчиних батьків, а разом із приятелем вирушив до старенької поміщиці Тетяни Волховської (1763 – 1853; маєток Мойсівка), довкола якої зосереджувались яскраві письменники. Тут він познайомився з О. Афанасьєвим-Чужбинським, Я. де Бальменом.

Шевченка вабили поміщицькі маєтки, де зосереджувались багаті бібліотеки, архівні збірки, колекції малярських творів, і це могло якоюсь мірою надолужити брак краєзнавчих музеїв. Такі відвідини були цікаві також із матеріального боку: у ці часи Шевченко був модним живописцем. Улітку він мандрував Полтавщиною, відвідав маєток Закревських Березову Рудку, де Бальмена – Линовицю, Афанасьєва-Чужбинського – Ісківці, Платона Лукашевича – Березань, а також Лубни, де розташований Мгарський монастир. Шевченко мав добірне товариство. Серед поетових знайомих були або прямі нащадки діячів Гетьманщини, або також ті, що, з його погляду, могли Україну тільки прикрасити. Гостюючи в П. Лукашевича, він відбив сучасне йому становище України:

Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,

Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

(“Розрита могила”. 9 жовтня 1843, Березань)
[58, 252-253].

Із жовтня 1843 до 10 січня 1844 р. поет мешкав у Яготині в садибі Рєпніних. Їздив 12 січня на іменини до товариської Волховської, кілька разів – до

Кирилівки, де зустрівся з родичами. Тоді він перебував в Україні до другої половини лютого 1844-го. Того року Шевченко створив 12 портретів російських полководців до книжки Полевого (вийшла 1845 р., цензурний дозвіл дано 2 квітня). Повернувшись до Петербурга з його палацами, навесні 1844 р. виконав офорт “Дари в Чигрині 1649 року”. Початок його “Живописної України” теж напряму стосувався Гетьманщини.

Наступного разу він поставив перед собою нове, дуже чітке завдання. 18 листопада 1845 р. публічні збори Імператорської академії мистецтв затвердили Шевченка у званні некласного художника за малярством історичним і портретним, атестат же датований 10 грудня. Але йому не терпілося в Україну, і ще 22 березня того самого року він написав до Ради Академії про надання йому цього звання. За його проханням було вирішено: “Поскольку Шевченко известен Совету по своим работам и награжден уже за успехи в живописи серебряною медалью 2-го достоинства, то удостоить его звания некласного художника и представить на утверждение общему собранию Академии” [48, 100-101, 120]. Учорашній кріпак 25 березня одержав подорожній білет, що дав йому право вирушити “в малороссийские губернии для художественных занятий”. Ствердившись у новому статусі, він легалізував свої історичні інтереси й міг рухатись Україною майже вільно. Це також дало йому право легально працювати над серією естампів “Живописная Украина”, на яку митець оголосив передплату (за 6 примірників 3 карбованці сріблом) і пропустив її через цензуру [48, 76-77].

Сенс цієї праці був дуже виразний. Уже в першому оголошенні, надрукованому 25 серпня 1844 р. в “Северной пчеле”, зазначалося: “Назначение всех изящных искусств представить взору или воображению красоты и ужасы природы, жизнь государств и быт частного человека, силу страстей и события, поражающие душу или наполняющие нас чувством тихим и безмятежным. <...> Что же сказать о том, когда одного взгляда довольно, чтобы воскресить в нашей памяти и родину, и обычаи предков, и события, ярко отделившиеся от обычного бытописания земли, где мы начали жить и чувствовать! Подвиг достигнуть этого велик, а посильное к тому содействие должно составлять нашу обязанность. Исполненный этого убеждения, известный и любимый поэт-живописец Т. Г. Шевченко решился приступить к изданию, названному им “Живописною Украиной”.

Сюда войдут рисунки по следующим предметам:

1. Виды Южной России, примечательные по красоте своей или по историческим событиям. Все, что время пощадило от совершенного истребления: развалины замков, храмы, укрепления, курганы, найдут здесь себе место.

2. Народный быт настоящего времени, обряды, обычаи, поверья, содержание народных песен и сказок.

3. Важнейшие события, известные из бытописаний Южной России, начиная от основания Киева, имевшие влияние на судьбу обитателей того края. <...> Эстампы гравированы будут на меди, шириною в шесть и вышиною в пять вершков. Первые четыре картины уже готовы и изображают: 1. Вид в Киеве, 2. Мирскую сходку, 3. Содержание известной сказки “Солдат и смерть”, 4. Приношение от трех держав даров Богдану и украинскому народу в 1649 году” [48, 78].

У лютому 1844 р. Шевченко спеціально приїхав до Москви, щоби познайомитися з Осипом Бодянським, якому раніше вже був відомий заочно. Видаючи російський переклад “Слов’янського народопису” Павла Шафарика, Бодянський доповнив його текст, назвавши серед українських письменників і Шевченка. А Вацлаву Ганці, Шафарикові і Празькому музею надіслав його

видання. Незадовго перед тим, 1840 р. на аукціоні в Москві рукопис літопису Самійла Величка придбав для Погодіна Большаков. Як писав Максимович, це було справжнім відкриттям і придбанням для української історії, бо до того часу цього дуже важливого рукопису не знав жоден український учений. Шевченко мріяв ознайомитися в Бодяньського й Погодіна з українськими рукописами, зокрема Величковим. Зостаннього Бодяньський зробив копію, а наприкінці 1845 р. повернув його Погодіну. Митець міг працювати якщо не із цією копією в Москві, то з оригіналом у Костомарова в Києві. У будь-якому випадку, як з'ясував Яр. Дзира, поет використав літопис Величка в роботі над творами “Чигрине, Чигрине”, “І мертвим, і живим, і ненарожденним...”, “Великий льох” тощо [13, 74].

Рухаючись через Есмань, Глухів і Крелевець, Шевченко побував у Решетилівці, Полтаві (змалював Воздвиженський монастир і будинок І. Котляревського) і селах Василівці Хорольського повіту, де намалював аквареллю куток саду Родзянків, та Старих Санжарах. Загалом на Полтавщині існує кілька Василівок, зокрема родинне гніздо Гоголів-Яновських. Тому атрибуція шевченківської акварелі з написом “У Василівці” дуже важлива. Полтавські краєзнавці Г. Зозуля та П. Ротач остаточно вирішили це питання, відрізнивши гоголівську Василівку від тієї, яку відвідав Шевченко [43, 111].

Україна перебувала під важким імперським пресингом, тому ідеалізація її минулого відповідала прагненням читачів-сучасників:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,

Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними...

(“Полякам”.

Друга половина 1847 р. [59, 48]).

А що то за люде
Були тії запорожці –
Не було й не буде
Таких людей.
 (“Москалева криниця”. 16 травня 1857,
Новопетровське укріплення) [59, 239].

Його враження від Гетьманщини втілились у страшні рядки:

Тяжко-тяжко мені стало,
так, мов я читаю
Історію України.
 (“Сон (Комедія)”. СПб.,
8 липня 1844) [58, 275].

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,

Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.

(“І мертвим, і живим...” В'юнище,
14 грудня 1845) [58, 353].

Другу, але набагато успішнішу спробу легалізації своїх занять Шевченко зробив, увійшовши до складу Київської археографічної комісії (Тимчасової

комісії для розбору давніх актів), що підлягала, як і весь край, генерал-губернаторові (1837– 1852) Д. Бібікову. 10 грудня 1845 р. голова комісії Микола Писарев підписав у журналі запис: “Всепокорнейше просить г. киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора о приглашении <...> художника Академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников”. Бібіков наклав резолюцію: “Согласен” [48, 120-121].

У липні 1845 р. Шевченко побував у Прилуках, звідти їздив до Густинського монастиря. Від цієї поїздки збереглись акварелі “Церква Петра і Павла”, “Трапезна церква” та “Надбрамна церква Св. Миколая”. Жив у маєтках Ґалаґанів [42, 178, 238] у Сокиринцях і Діхтярях.

У серпні він приїхав до Переяслава до свого друга лікаря Андрія Осиповича Козачковського (1812 – 1889), де виконав види переяславських Михайлівської та Покровської церков, а також Вознесенського собору, відвідав Трахтемирів. Тут він побачив видатну рукописну пам’ятку української культури середини XVI ст. – “Пересопницьке Євангеліє”, зробив нотатки про нього.

У вересні митець виїхав на Чигиринщину, намалював “Чигрин з Суботівського шляху”, “Богданові руїни”, “Богданова церква” та “Кам’яні хрести”, а також види Мотронинського дівочого монастиря.

У жовтні 1845 р. за дорученням Київської археографічної комісії він побував у кількох селах, збирав відомості про історичні пам’ятки, оглядав руїни укріплень і могили. Уважається, що найдовше поет прожив у Мар’янському Миргородського повіту в маєтку відставного майора Олександра Лук’яновича, портрет якого змалював, а також написав тут вірш “Стоїть в селі Суботові”.

Наприкінці жовтня Шевченко знову відвідав Лубенський Мгарський монастир. Кам’яний Спасо-Преображенський храм (1682 – 1694, архітектор Іоанн Баптіста з Вільна зі своїм помічником) був побудований заходами гетьмана І. Самойловича, але закінчив його І. Мазепа. У листопаді поет знову приїхав до Козачковського, де створив поеми “Наймичка” та “Кавказ”. У грудні близько двох тижнів, хворіючи, прожив у поміщика Степана Самойлова в його маєтку В’юнищах, де написав “І мертвим, і живим...”, “Холодний Яр”, “Псалми Давидові”. Повернувшись до Козачковського, 25 грудня він створив “Заповіт”.

Новий 1846 рік Шевченко зустрів у Козачковському, а на іменинах у Т. Волховської побачився з В. Забілою, М. Маркевичем, В. Закревським. У лютому повторно поїхав до Ісківців – до Афанасьєва-Чужбинського, з яким вирушив разом через Лубни, Прилуки й Ніжин до Чернігова, де вони пробували в лютому-березні. Шевченко вивчав архітектурні пам’ятки, малював портрети. Під егідою тієї самої Археографічної комісії Шевченко мав доступ до артефактів старої Гетьманщини і зробив начерки мазепинського потиру із церкви села Мохнатин, трапезної чаші Густинського монастиря та енколпіона (складаний нагрудний хрест давньокняжої доби).

Наприкінці березня або на початку квітня він приїхав до Києва, де пробув кілька місяців, зійшовся з кирило-мефодіївськими братчиками, зокрема з М. Костомаровим. Разом із Мих. Сажиним виконав сепію “Мазепинська церква Всіх Святих” у Києво-Печерській лаврі (літо 1846 р.).

Шевченко цікавився старовиною взагалі, і від 1845 р. лишився його рисунок олівцем “Краєвид з кам’яними бабами”. У червні-липні того року разом з Олексієм Сенчилом-Стефановським (1808 – 1866) він узяв участь у розкопках могили Переп’ята біля села Фастівець Васильківського повіту. Провадив розкопки професор М. Іванишев, який 1845 р. розкопав могилу Переп’ятиху – один із грандіозних курганів доби скіфської архаїки. Він розташовувався за 1 версту на південний захід від села Мар’янівки на Перепетовому полі, відомому також під назвою Білоцерківський степ [45].

У вересні 1846 р. знову ніби від Археографічної комісії Шевченко їздив, щоб обстежити пам'ятки Київщини, Волині й Поділля. На початку жовтня він зустрівся в Кам'янці-Подільському з приятелем П. Куліша, М. Костомарова та О. Бодянського Петром Чуйкевичем (1818 – бл. 1875), згодом ув'язненим у справі Кирило-Мефодіївського братства. Чуйкевич записав до Шевченкового альбому три пісні, зокрема про Кармелюка. Тривалий час перебував у Почаєві, Кременці, Острозі, Дубні й Корці, тоді повернувся до Києва. Почав клопотатися про призначення вчителем малювання в Київському університеті (затверджений 21 лютого). 9 січня поїхав до Борзни, де зустрівся з В. Забілою, жив на його хуторі Кукурівщині. Відвідав у Мотронівці Белозерських.

Бурхливе та творче Шевченкове життя перервалося після доносу Олексія Петрова, який підслухав розмову братчиків. 5 квітня 1847 р. поет був арештований біля Києва на правому березі Дніпра й відправлений до Петербурга. Він не перестав писати чи малювати, як хотілося цареві, але його інтелектуальне життя стало надзвичайно скомпліковане.

Перед Великоднем, 1 травня 1854 р. поет писав Бодянському: “Спасибі тобі, друже мій милостивий, за летописи, получив я їх от Головачова, всі до одної, і тепер собі здоров прочитую потрохи. Писав ще я в Київ Іванишову, щоб прислав мені летопись Величка, так от уже другий рік жду не дождуся, та мабуть Іванишов (без сороба казка) забув, як мене й зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч ти мене, мій єдиний друже! Чи нема в тебе якого-небудь завалючого ледащички екземпляра тієї летописи Величка, якщо маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о твоїм здоров'ї Богу помолюся” [61, 79-80].

Опинившись у засланні, він писав у “Княжні”:

Великі дні, великі ночі.
Великі люди... із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно <...>.
(Орська фортеця. Червень-грудень 1847 р.) [59, 393].

В “Іржавці” Шевченко охарактеризував політику Петра I щодо України:

Розказали кобзарі нам	То й вони злякались!
Про війни і чвари,	Оніміли з переляку
Про тяжкеє лихоліття...	Сліпі небораки.
Про лютії кари,	Отак її воєводи,
Що ляхи нам завдавали –	Петрові собаки,
Про все розказали.	Рвали, гризли...
Що ж діялось по шведчині!	

(Орська фортеця, червень – грудень 1847 р.)
[59, 45].

У київській копії формулярного списку (1857) виявляємо запис того самого року: “По Высочайшему повелению уволен от службы с воспрещением въезда в обе столицы и жительства в них, с тем, чтобы он имел жительство впредь до окончательного увольняения его на родину в г. Оренбурге” [48, 427]. Переїзд із Оренбурга відразу до України, як хотілося цареві, означав для поета цілковиту загибель у провінції, у статусі колишнього політв'язня, паралізованого в усіх його справах.

За сприяння майора Іраклія Олександровича Ускова, коменданта Новопетровського укріплення (1853 – 1865), президента Академії мистецтв дочки Миколи І Марії Миколаївни (1819 – 1876), віце-президента Академії графа Ф. Толстого він опинився все-таки в Петербурзі.

Першим Шевченковим бажанням у Петербурзі було видати свої твори. Засновник вільного російського друку Іван Гаврилович Головін [64, 613-614] (1816 – 1890) заходився опублікувати його твори за кордоном (Новые стихотворения Пушкина и Шавченки (sic). Лейпциг, 1859). Начальник III відділу В. Долгоруков¹ замовив довідку про його твори, інакше кажучи, зажадав офіційно й остаточно підсумувати весь доробок поета. І записка Долгорукова, і розпорядження “навести справку о сочинениях Шевченки, которые были напечатаны прежде удаления его из С.-Петербурга”, і сама довідка датуються одним і тим самим днем – 18 жовтня 1858 р. [48, 456]. Загальна оцінка Шевченкової творчості зводиться до його сприйняття Гетьманщини: “Сочинения Шевченки относились преимущественно к Украине; он описывал славу гетманских времен и прежнюю вольницу казачества.

В этом духе было и сочинение его “Кобзарь” (нищий бандурист), которое было напечатано и в 1847 году, по окончании дела об Украино-Славянском обществе, по Высочайшему повелению, запрещено. В таком же духе была большая часть его стихотворений, ходившая по рукам в рукописях; в стихотворениях сих он воспевал прежнюю свободу Малороссии, выражал скорбь об утрате оной и т.п.

Из рукописных его сочинений более замечательно по вредному направлению стихотворение его “Сон”. <...> козаки выражаются у него: “О царю поганый, царю проклятый, лукавый, аспиде несыйтый!” Шевченко прибегает ко всем едким и пасквильным выражениям, где только касается государя императора и вообще русских. В конце “Сна” он представляет себя перед памятником, воздвигнутым Петру I-му Екатериною II, и изливает желчь свою как на того, так и на другую, говоря, что Петр I подавил свободу Малороссии, а Екатерина II довершила начатое им” [48, 456-457; 8].

23 січня 1859 р. член Головного управління цензури Олександр Трійницький², родом українець, як наказано йому, дав оцінку вже виданим до арешту Шевченковим творам і відгукнувся про них доволі сприятливо. У поемі “Катерина”, стверджував він, “горько выражается упрек Русскому, соблазнившему и потом жестоко покинувшему молодую малороссиюнку, но в ней нет направления, враждебного целому народу” [48, 468]. Що ж до “Гайдамаків”, то він дійшов аналогічного висновку: “Картины эти вообще мрачны и унылы, как и предмет, ими описываемый, но в этих изображениях событий, давно уже перешедших в область истории, я не встретил ничего несогласного с правилами цензуры” [48, 468].

Забравши назад “Чигиринський Кобзар”, цензор Спиридон Миколайович Палаузов [34, стовп. 321] (1818 – 1872), болгарин із походження, 30 квітня 1859 р. подав замість нього рукопис ширшої книжки “Поэзия Т. Шевченко”.

Важливою для художника справою був офіційний статус. 1859 р. йому підказали передати до ради Академії мистецтв дещо зі своїх творів. Майстер вибрав дві гравюри, одну з картини Рембрандта “Притча про виноградаря”,

¹ Долгоруков Василь Андрійович (24 лютого 1804 – 5 січня 1868) – шеф жандармів і головний начальник III Відділу Власної Його імператорської величності канцелярії (27 червня 1856 – 10 квітня 1866) [65, 255-258]. Не плутати його з братом Миколою Андрійовичем (1792 – 11 квітня 1847), харківським, полтавським і чернігівським генерал-губернатором (поч. 1838 – до смерті), якого Т. Шевченко затаврував у творі “Юродивий” (1857).

² Трійницький (Тройницький) Олександр Григорович (1807 – 1871), член Головного управління цензури від Міністерства внутрішніх справ (1857 – 1863). Нащадок келебердянського сотника (1717, 1730) Павла Трійницького (див.: [31]).

другу – з картини Соколова “Приятелі”, 16 квітня 1859 р. написав прохання, і того самого дня на публічному засіданні ради його було обрано в академіки.

Третє перебування Шевченка в Україні мало свої особливості. За ним уже ретельно стежили. 5 травня 1859 р. він письмово попросив Правління Академії дозволити йому виїхати в Київську, Чернігівську й Полтавську губернії для “поправлення здоров’я” та малювання етюдів із натури. Не маючи досить повноважень, граф Толстой звернувся із цим проханням уже від себе до міністра імператорського двору В. Адлерберґа; той 10 травня написав секретареві Марії Миколаївни й окремо, 20-го дня – начальникові III відділу В. Долгорукову. Із III відділу пішло кілька листів – Долгоруков відповів Адлерберґові, ніби для поїздки “препятствия не встречается”, а таємний радник III відділення Михайло Максимович Попов (1800 – 1871) наказав своїм підлеглим із Київської, Чернігівської та Полтавської губерній установити за Шевченком “должное наблюдение” [48, 475-485]. Залежні від полковників корпусу жандармів цивільні губернатори розіслали відповідні накази “на місця” – київському, чернігівському та полтавському міським поліцеймейстерам, за ними городничим та земським спра́вникам. До Київської губернії надійшло 24 листи.

25 травня 1859 р. Шевченко виїхав із Петербурга. Він сподівався придбати на Дніпрі нерухомість, щоб там оселитись, але за ним стежили шпигуни. Митець пробув кілька днів у Лихвині в маєтку Д. Хруцова, де познайомився з поетом-романтиком М. Петренком, у Пирятині – у П. Мокрицького-Таволги, 12 червня – у Переяславі в А. Козачковського. Звідти вирушив на Михайлову Гору, де гостював більше тижня в подружжя Максимовичів. Заїхав до Кирилівки, Моринців, кілька годин провів на цукровому заводі Яхненків і Сими́ренка у Млієві. Між Каневом і селом Пекарями Варфоломі́й Шевченко знайшов для поета ділянку землі в маєтку поміщика Никодима Парчевського (1812 – 1867). Поетові там сподобалось, але під час обмірів шляхтич А. Козловський спровокував його, богословська дискусія скінчилась арештом Шевченка 15 липня. Під вартою його доправили до Києва, де митець оселився й пожив по кілька днів у о. Юхима Ботвиновського, фотографа Івана Гудовського та Варвари Пашковської на Пріорці. Вирушивши в дорогу, він побував у Козачковського, Васи́ля Тарновського (молодшого), А. Лазаревської та Г. Огієвської.

Яр. Дзира підсумував Шевченкове ставлення до найвизначніших історичних персонажів так: “Як відомо, у багатьох творах на історичну тему, і передусім написаних 1838 – 1843 рр., Шевченко прославляє і оспівує вчинки справжніх народних героїв, “славних прадідів великих”: Северина Наливайка, Івана Підкову, Павла Бута (Павлюка), Тараса Федоровича (Трясила), Якова Остряницю, Івана Богуна та інших керівників селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. Прославляє він і керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні 1768 р. – Івана Гонту та Максима Залізняка, яких народ називав гетьманами. Героїзм ватажків названих селянсько-козацьких повстань викликає всенародну любов і знайшов своє художнє відображення в безлічі історичних пісень, дум, легенд, переказів, а також у письмових джерелах, як українських (в тому числі й літописах), так і в іноземних” [13, 80]. Славні діла цих гетьманів, були, як зауважив учений нашої доби, художньо описані в одному з головних історичних джерел ранньої Шевченкової поезії – “Історії русів”. Вражає, як напередодні арештів 1965 р. Дзира знайшов слова, щоби сформулювати свої патріотичні думки. Звісна річ, він знав і ті Шевченкові тексти, яких не міг зацитувати. Наприклад, він глибоко шанував гетьмана Петра Дорошенка:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,

Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.

(“Заступила чорна хмара...”

Косарал, вересень-грудень 1848 р.) [59, 166].

Добрим словом згадував він також Павла Полуботка:

І славного Полуботка

В тюрмі задушила.

(“Великий Лях”. Мар’їнське, 21 жовтня 1845 р.) [58, 321].

Після звільнення із солдатчини пізнання історії свого народу вийшло в Шевченка на новий етап. Доходячи краю свого життя, поетові хотілося мати літописи й видання давніх джерел щоразу під рукою, і його книгозбірня була багата на такі видання [13, 80].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору / За ред. акад. А. Лободи. – К., 1930. – Т. I. – XXVII. – 822 с.
2. *Барабаш Ю.* Просторінь Шевченкового слова. – К.: Темпора, 2011.
3. *Белоконь С. Жаков К.Ф.* // *Краткая литературная энциклопедия.* – М., 1978. – Т. 9.
4. *Белоконь С.* Зырянский Фауст // *Даугава.* – 1988. – №5 (131).
5. *Білінський В.* Москва Ординська (XIII – XVI століття): Іст. дослідження. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011.
6. *Бородін В. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи, 1840–1862 роки.* – К., 1969.
7. *Буциньский П.* О Богдане Хмельницком. – Харьков: тип. М. Зильберберга, 1882. – VI, 240, VI с.
8. *Горобець В.* Інститут генеральних старшин Війська Запорозького як соціальна корпорація: персональний склад та стратегія службового зростання // *Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України:* Наук. зб. на пошану <...> Валерія Степанкова. – К., 2007.
9. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, права. – К., 1996.
10. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі і населення. – К., 1992.
11. *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. – К., 1999.
12. *Дашкевич Я.* Як Московія привласнила історію Київської Русі // *Дашкевич Я.* “...Учи неложними устами сказати правду”: Іст. есеїстика. – К.: Темпора, 2011.
13. *Дзира Я.* Тарас Шевченко і українські літописи XVII – XVIII ст. // *Історичні погляди Т. Г. Шевченка.* – К.: Наук. думка, 1964.
14. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2005.
15. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. Вид. 2. – Мюнхен; Монреаль, 1951.
16. *Донцов Д.* Незримі скрижалі Кобзаря: Містика лицарства запорозького. – Торонто: Гомін України, 1961. – 231, [1] с.
17. *Дорошенко В.* Показчик видань Шевченкових творів: Першодруки й окремі видання та спис літератури про них. – Вид. 2, переглянене й значно доповнене. – Чикаго: Мик. Денисюк, 1961. [2], VIII. – 506 с. (= Повне видання творів Т. Шевченка. Том XIV).
18. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк: УВАН, 1985.
19. *Ернст Ф.* Українське мистецтво XVII – XVIII віків. – [К.:] Видавниче т-во “Криниця” у Києві, Друкарня польська, 1919.
20. *Жарких М.* Бібліографія Старої України, 1240 – 1800. Зошити 1–10. – К., 1998–2002.
21. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1925. – Т. 138–140.
22. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1926. – Т. 144–145.
23. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1927. – Т. 147.
24. *Записки наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1931. – Т. 151.
25. *Історичні погляди Т. Г. Шевченка.* – К.: Наук. думка, 1964.
26. *Історія України: Енци. довідник.* – Вид. 3, доопрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2008.
27. *Київ: Провідник / За ред. Федора Ернста.* – К.: ВУАН, 1930.
28. *Кистяковський А.* Права, по котрим судитися малоросійський народ. – К.: В Универс. тип. (И. И. Завадского), 1879. – 114, 844, 73, [1], 27, [1] с.

29. Кононенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) // *Український історичний збірник*. – 2008. – К., 2008. – Вип. 11.
30. Кошов А. Шевченко та “История Русов” // *Шевченко*. Річник 1-й. – Харків: Держвидав України, 1928.
31. *Краткая родословная дворян Тройницких*. Корректурное изд. – СПб., 1911.
32. *Крин'якевич* Г. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – 536 с.: іл., 11 арк. іл. і карт.
33. *Мафченко* М. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К.: Рад. школа, 1957.
34. *Мезьер* А. Словарный указатель по книговедению. – М.; Ленинград: Соцэкгиз, 1934. – Ч. 3: Р-Я.
35. *Миловидов* А. Проекти вищої школи на Чернігівщині, 1760-1803 рр. // *Затиски* Чернігівського Наукового Товариства. – Чернігів, 1931. – Т. I. Праці історично-краєзнавчої секції.
36. *Млиновецький* Р. (*Бжеський* Р.) Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі “історій”. – Вид. 3. – Б. м., 1976.
37. *Молявина* Е. К вопросу о времени образования Сибирских ханств (историографический аспект) // *История идей и история общества: Материалы V Всеросс. научн. конф.* – Нижневартовск, 2007.
38. *Николишин* Д. Вступ // *Шевченко* Т. Історичні поеми. – Вид. 2. – Коломия, 1921.
39. *Оглоблин* О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто: Вид. Організації Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України, 1960. (= ЗНТШ. Т. 170. Праці Історично-філософської секції).
40. *Оглоблин* О. Проблема українських зв'язків Шевченка // *Український історик*. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. – № 3-4 (39-40).
41. *Окишиевич* Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв. // *Праці* Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926.
42. *Правдыве* українське серце: Олександр Рибалко. – К.: Простір, 2010.
43. *Ротач* П. Полтавська Шевченкіана. – Полтава: Дивосвіт, [2005]. – Кн. 1.
44. *Січинський* В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – Друге випр. і значно доп. вид. – Прага: Культ. – наук. вид-во УНО, 1942.
45. *Скорий* С. Курган Переп'ятиха: До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. – К.: Наук. думка, 1990.
46. *Смолій* В., *Степанков* В. Українська державна ідея. – К., 1997.
47. *Сокирко* О. Архіви Гетьманщини // *Українська архівна енциклопедія*. – К., 2008.
48. *Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біографії (1814 – 1861)* / Упор. А. Внучкова, Єл. Середа, В. Судак. – К.: Вища школа, 1975.
49. *Уманец* Ф. Гетман Мазепа: Іст. монографія. – СПб.: тип. М. Меркушева, 1897. [8], 456, III с.
50. *Файзрахманов* Г. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX века). – Казань, 2002.
51. *Харлампович* К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань: Изд. кн. магазина М. А. Голубева, 1914. – Т. 1. – XXIV, 878, LXVI с.
52. *Цивилизационные модели политогенеза*. – М., 2002.
53. *Шевченківський словник*: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2: Мол – Я, 2 картосхеми.
54. *Шевченко* Т. Кобзар / Передмова О. Корнійчука. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1950.
55. *Шевченко* Т. Кобзар: (Вибране) / Упор. О. І. Білецький; Ред. А. С. Василенко. – К.: Рад. школа, 1954.
56. *Шевченко* Т. Кобзар / Ред. Н. Лісовенко. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1954.
57. *Шевченко* Т. Повне збір. тв. – [К.:] ДВУ, 1927. – Т. 4.
58. *Шевченко* Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1.
59. *Шевченко* Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2.
60. *Шевченко* Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 5.
61. *Шевченко* Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 6.
62. *Шевченко* Т. Твори в трьох томах / Передмова О. Корнійчука. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1955.
63. *Шевченкова* криниця: Думки про Бога, людей і Україну / З творів Шевченка вибрав і впорядкував Володимир Дорошенко. – Льв.: Накладом фонду “Учітєся, брати мої”, Ч. 1; 1922. VIII, 256 с. (вид. 2: К.: Криниця, 2003).
64. *Шикин* В., *Ермаков* Д. Головин Іван Гаврилович // *Русские писатели 1800 – 1917: Биограф. словарь*. М.: Сов. энциклопедия, 1989. – [Том] 1: А-Г.
65. *Шилов* Д. Государственные деятели Российской империи: Главы высших и центральных учреждений, 1802-1917: Библиогр. справочник. – Изд. 2, испр. і доп. – СПб., 2002.
66. *Gajdecky* G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1-2. – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. (XV, 1-394), (XII, 395-789, 1).

Отримано 22 травня 2012 р.

м. Київ

